

Z PONTSKÝCH STEPÍ NA ZÁPAD – KU KARPATSKÝM AUTOCHTÓNOM¹

Jozef VLADÁR – Egon WIEDERMANN

VLADÁR, Jozef – WIEDERMANN, Egon. From the Pontic steppes to the west – to the Carpathian autochthones. The study abstracts from the traditional formal explanation of material culture as a system method commonly used to analyse historical sources. This commonly applied but depersonalized procedure is replaced by a structure with elements of a human's role as a subject in history – the creator and his community. The investigation focuses mostly on the period of turbulent socio-cultural changes at the turn of the early and late European prehistory. In the territory of the northern inner Carpathians and in the northern Pontic territory, primarily, the depth and extent of mutual contacts between the communities of the Pit Grave (and pre-Pit Grave) Culture people and the northern Carpathian societies (allochthones and autochthones) is searched. With emphasis on the study of contours of the diffusion, migration, immigration, invasion and acculturation processes, the investigation is aimed to uncover the subject, causes and consequences of trans-territorial population movements.

Keywords: Aeneolithic, interterritorial movements, the Northern Carpathian and the Northern Pontic territory;

Klíčové slová: eneolit, interteritoriálne pohyby, severné Karpaty a severopontické teritórium;

ÚVOD - PERSONALIZÁCIA

V našom spoločnom zamyslení sa nad populačnými metamorfózami prebiehajúcimi v prelomových časoch staršieho a mladšieho európskeho praveku, sústreďujeme pozornosť na odvrátenú stranu archeologických prameňov. Ustupujeme od zvyčajne praktizovanej formálnej explikácie, od spleti najrôznejších subjektívnych porovnaní s viac alebo menej porovnateľnými, či viac alebo menej neporovnateľnými vlastnosťami artefaktov ako systémovej metódy k pochopeniu dejinného vývoja. Abstrahujeme od tradovanej interpretácie porovnávacích historických analýz, ktorých štruktúru tvoria prepojenia jednotlivých prvkov materiálnej kultúry bez akéhokoľvek vzťahu k jej tvorcom. Nahrádzame tento sekundárny – odpersonalizovaný a len cestou ad fontes (materiálnej kultúry) vykladaný svet života, pokusom o exkurz do iného – výsostne primárneho poznávacieho systému založeného na podmetovosti úlohy osoby v dejinách. Od strohého výskumu dejín hmotnej kultúry, resp. starožitností sa naše úsilie uberať skôr k poznávaniu ich samotného tvorcu, k človeku a k spoločstvu.

ÍŠŤ DO NEZNÁMA - latentná difúzia

Na počiatku 20. stor. nadobudla v historických vedách výrazne postavenie nová paradigma – difucionizmus². S dovedy tradičným evolucionizmom ho pri štúdiu kultúry

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia vedeckého projektu VEGA MŠ SR a SAV č. 1/0208/17: „Z pontských stepí na západ - ku Karpatom a Dunaju“.

² V dobe najväčšieho rozmachu difucionizmu, počas prvých desaťročí 20. storočia, vystúpila do popredia v anglosaskom prostredí predovšetkým Boasova škola historizmu (škola historického partikularizmu). Na európskom

spájal len pojem zmeny. Zásadný rozdiel bol v metodologických prístupoch oboch prúdov. Evolucionisti vysvetľovali kultúrnu zmenu ako endogénnu (vo vnútri danej kultúry), kým difuzionisti ako zmenu exogénnu (zmenu vonkajšiu), ktorá sa mala odohrávať na pozadí šírenia prvkov medzi jednotlivými spoločnosťami. Nová paradigma ustúpila od výskumu evolúcie ľudskej kultúry a akcentovala skôr empirické štúdium difúzie a etnickej migrácie v priestore, ako aj problematiku akulturácie – tzn. procesu zmien realizujúcich sa prostredníctvom kontaktov nerovnomerne na seba pôsobiacich kultúr. Difúzia, migrácia a akulturácia sa stali pojmami obsahujúcimi procesy, ktoré zahŕňali výskum viacerých stránok ľudskej činnosti od artefaktov, sociokultúrnej a ideovej sféry a transteritoriálnych populačných pohybov, až po najrôznejšie aplikácie medzikultúrnych prvkov ako dôsledku šírenia z jedného spoločenstva do druhého.

Zhruba v rovnakom období sa v európskom archeologickom bádání udomácnila aj téza (metafora na biblickú dogmu) úzko súvisiaca s difuzionizmom – Ex oriente lux. Vyjadrovala blízke viac-menej jednosmerné etnokultúrne vzťahy medzi Európou a Orientom. Tento východozápadný kultúrny vektor nadobudol v toku dejín bádania až takmer axiomatickú nadnesenosť. V historických vedách sa stal základom presvedčenia o východných civilizračných zdrojoch a vo výskume genézy kultúry v 20. storočí aj difuzionistickej teórie, usilujúcej sa – ako už bolo naznačené – identifikovať čas a priestor pohybu ľudských spoločností, ale aj mentálnych transteritoriálnych zdrojov z východných oblastí do Európy.

Zároveň však bádanie od druhej polovice 20. storočia prinieslo aj mnohé kontradičné poznatky, ktoré značne relativizovali tézu o jednosmernom východozápadnom prúdení. Predovšetkým v anatólsko-balkánskom prostredí sa vynoril celý rad prípadov autonómneho kultúrneho vývoja už od strednej a mladšej doby kamennej. Na konci mezolitu sa na Balkáne, ale i v Anatólii vytvorili originálne prekeramické kultúrne prostredia s vlastnou facies. Vzájomné interakcie rozdielnych kultúrnych celkov tu pravdaže nespôsobili stratu identity. Naopak, posilnili ich teritoriálne väzby a vnútornú stabilitu. Takýto proces upevňovania kultúrnej individualizácie však popieral akýkoľvek model difúzie či rozsiahlej etnickej migrácie a demýtizoval staršie predstavy o prichádzajúcom svetle z východu. Zároveň to azda nevylučovalo možnosť existencie individuálnych, resp. skupinových presunov na pozadí prostého ľudského „objavovať neznáme“ či len snahu „ísť niekam“ a s tým spojený obojstranný technologicko-mentálny transfer³.

Domnievame sa, že obdobný trend kultúrnej individualizácie ako v balkánsko-anatólskej oblasti možno sledovať v staršom praveku aj severnejšie, v eurázijsko-stredoeurópskej zóne. Myslíme tým predovšetkým oblasť rozľahlého územia severného, vnútorného západokarpatského územia (Slovensko), priľahlej severnej časti Veľkej dunajskej nížiny na západnej strane Karpát a severopontických stepí na strane východnej. V období mladšej a neskorej doby kamennej až do záveru badenskej kultúry nie sú v tomto širokom priestore

kontinente sa rozvinula difuzionistická koncepcia nemecko-rakúskej školy kultúrnych okruhov a aj britská heliolitická škola. Európsky difuzionizmus sa spájal hlavne s menom nemeckého antropogeografa Friedricha Ratzela (1844 – 1904) a jeho žiaka Lea Frobeniusa (1873 – 1938). V ich prácach bola ľudská spoločnosť a kultúra interpretovaná ako biologický organizmus. Obaja upozorňovali na nevyhnutnosť výskumu kultúrnych kontaktov etník a národov v minulosti, migrácie, difúzie či hustote obyvateľstva pri štúdiu ľudskej kultúry. Na tento koncept neskôr nadviazali predstavitelia nemecko-rakúskej školy kultúrnych okruhov ako B. Ankermann, F. Graebner, W. Koppers a W. Schmidt. Koncept kultúrnych okruhov preferoval rekonštrukciu historických kontaktov ľudí a sledovanie šírenia kultúrnych prvkov z jednej kultúry do druhej. V oblasti súčasnej humánnej geografie sa pod difúziou rozumie proces šírenia kultúrnych elementov spoločnosti zo zrodovej oblasti (ohniska kultúry) do iných regiónov s odlišnou kultúrou prostredníctvom difúzie, t. j. rozptylom z jedného alebo viacerých centier (*De Blij/Murphy 1999, 24*) alebo iných potravinových produktov (*Schwellnus 2012, 536*).

³ Len takýmto spôsobom by sa mohli miestne komunity v Argolide, Tesálii alebo niekde v pevninskej časti Balkánu zoznámiť s umením pestovania niektorých druhov prednoázijských obilnín (Emer – pšenica dvojzrnka) a chovom zvierat (kozy, ovce). Za všetkými výdobytkami na Balkáne však, podľa *D. Srejšovića 2001* (<http://www.rastko.rs/arheologija/srejsovic/dsrejsovic-anadoliya.html>), nestojí výhradne len Anatólia. Je otázkou času, kedy sa kultúrne dedičstvo balkánskeho pôvodu identifikuje už v mezolitických a neolitických kultúrach v Anatólii a opustí sa téza o jednoznačnom „svetle z východu“.

migračné procesy viditeľné v zmysle uvedenej definície. Medzi oblasťou vnútorných západných Karpát a severopontickým teritóriom je skôr badateľná stabilizovaná štruktúra kultúr, avšak s rozpoznateľnými pomerne rozsiahlymi transteritoriálno-difúznymi kontaktmi. Dokladá to aj prítomnosť cudzích surovín na územiach, kde sa vôbec nevyskytujú (napr. spondylus) a otvára rad otázok, akým spôsobom a cestami sa tam dostali (individuálni prospektori, distribútori, špecialisti, resp. skupiny populácie so špecifickým zameraním). Svetlo z východu prichádza teda skôr v podobe pozvoľných (latentných) difúžno-výmenných lineárno-lengyelsko-dnepro-doneckých kontaktov, predovšetkým na báze kamennej industrie či suroviny⁴.

Pre úplnosť treba dodať, že prvé transteritoriálne kontakty oboch oblastí možno identifikovať podstatne skôr, už v období mladého paleolitu⁵ a kontakty neskoršieho dáta aj od počiatkov roľníckej civilizácie, keď dominuje v tomto priestore domáci substrát s relatívne nevýraznými inokultúrnymi impulzami. Svojráznosť niektorých prehistorických celkov vyvolávala úvahy/predstavy o zásahoch invázných etnických zložiek, ktoré sa však prejavili v severných vnútorných Karpatoch epizodicky, azda až migráciou kultúry s vypichovanou keramikou do východného vnútorného severokarpatského územia (východné Slovensko).

Dovtedy len latentné difúzne prejavy v severokarpatskom vnútornom teritóriu však prerástli do evidentných migračných pohybov až neskôr, na samom sklonku eneolitu a na prahu doby bronzovej. Svoju expanzívnu pečať, predovšetkým v podobe nových imigračných vln (jamová kultúra, kultúra Chlopice-Veselé, kultúra východoslovenských mohýl) a s tým spojeného charakteristického civilizačného prejavu – šnúrového ornamentu, zanechali v severokarpatských neskorobadenských komunitách, ako aj v kultúrach neskoroneolitického kultúrneho komplexu (*Lichardus/Vladár 1996; Vladár 1970; 1983, 13, 14*).

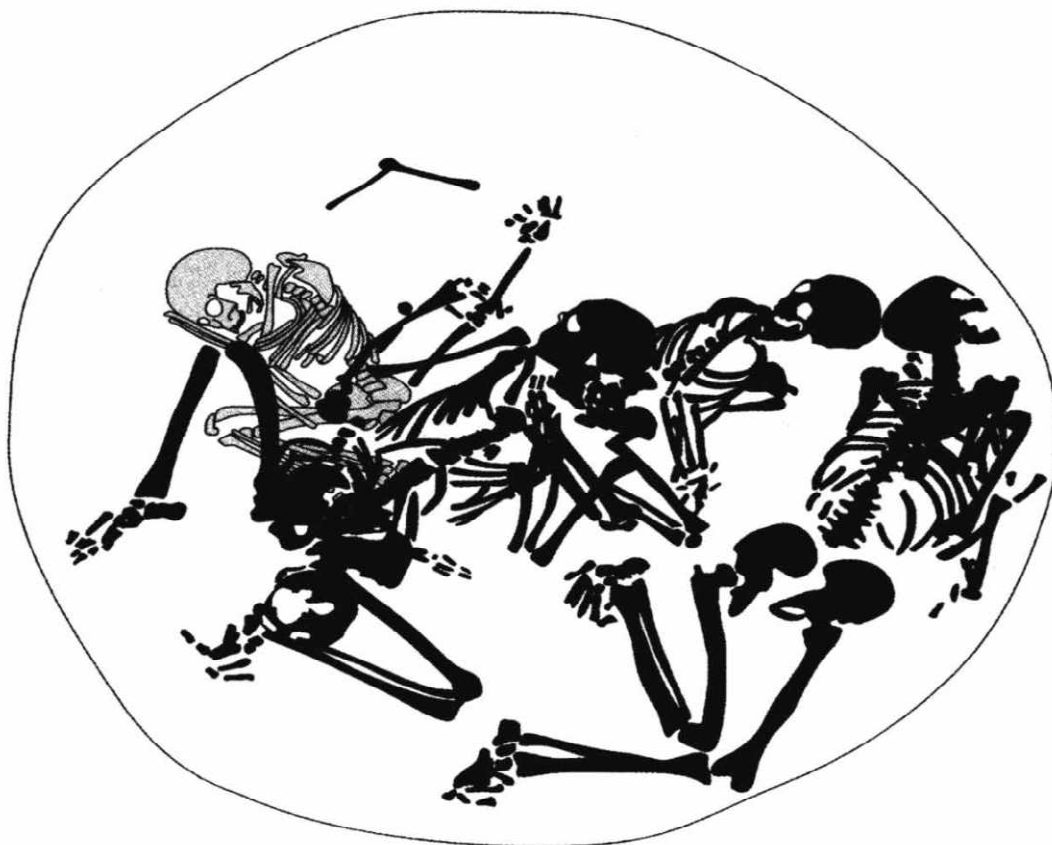
RANÉ OHLASY KULTÚRY JAMOVÉHO ĽUDU POD SEVERNÝMI KARPATMI

Za zatiaľ najstaršie doklady migračných procesov s prvkami integrácie nového ľudu jamovej kultúry (Ochre Grave Culture, Pit Grave Culture, Yamnaya Culture) do autochtónnych severokarpatských spoločenstiev, považujeme prítomnosť špecifických stránok pohrebného rítu (*Vladár 2005, 254; 2008, 88*). Povedľa atypických polôh končatín zosnulého (žabia poloha, obr. 1), možno za prejav pričernomorských rituálnych praktík jamovej kultúry vo vnútornom západokarpatskom prostredí považovať aj nálezy kamenných kromlechov, pôvodne azda s mohylovým násypom, či kamenných stél (obr. 2; *Kalicz 1963, 10; Vladár 2014, 243; Wiedermann 2010a, 246; 2012, 499*). Ďalší rituálny prvok – mohylový násyp, ktorý mal v mladých fázach eneolitu černomorskej a dolnodunajsko-hornopotiskej oblasti jamovej kultúry výrazné zastúpenie (*Häusler 1976; Heyd 2011, 546; Lagodovska/Šapošnikova/Makarevič 1962*) sa vo vnútornom západokarpatskom priestore menej výraznejšie prejavil až v samom závere eneolitu a počiatkoch doby bronzovej (*Budinsky-Krička 1967; Novotná 1987*). Severnou hranicou pomerne ojedinelých hrobov kurhanového typu jamovej kultúry je v sledovanom priestore zatiaľ región stredného Ponitria (Krásno) a západnou oblasť Neusiedler am See (*Ruttikay 2003*). Neskoroneolitická mohyla v Šuranoch (*Novotná/Paulík 1989, 376*), ktorá časovo predchádza kultúre východoslovenských mohýl a eventuálne ju možno celkovými stavebnými parametrami synchronizovať s východnými kurhanmi, je radená ku kultúre Somogyvár-Vinkovici a je považovaná za prejav spolupôsobenia západobalkánskej a egejskej oblasti.

Severokarpatské vnútorné podhorie s najväčšou pravdepodobnosťou netvorilo integrálnu súčasť teritória jamovej kultúry. Predpokladáme, že predstavovalo skôr jej okrajovú, etapovite

⁴ V prostredí tiszapolgárskej a bodrogkerestúrskej kultúry a lažnianskej skupiny sa obchodovalo s volynským a dnesterským pazúrikom, prípadne rohovcom z povodia Bugu (Tibava, Veľké Raškovce) až do ovládnutia ich zdrojov ľudom kultúry s lievikovitými pohármi (*Wiedermann 1998, 56*).

⁵ Rukolapným príkladom je predovšetkým nález náhrdelníka z morských mušlí *Melanopisdes* a *Lythoglyphus* a tiež mušlí kauri čiernomorského pôvodu (povodie Dnestra) v jaskyni Čertova pec pri Radošine a na mladopaleolitickej stanici Moravany nad Váhom, poloha Podkovic.

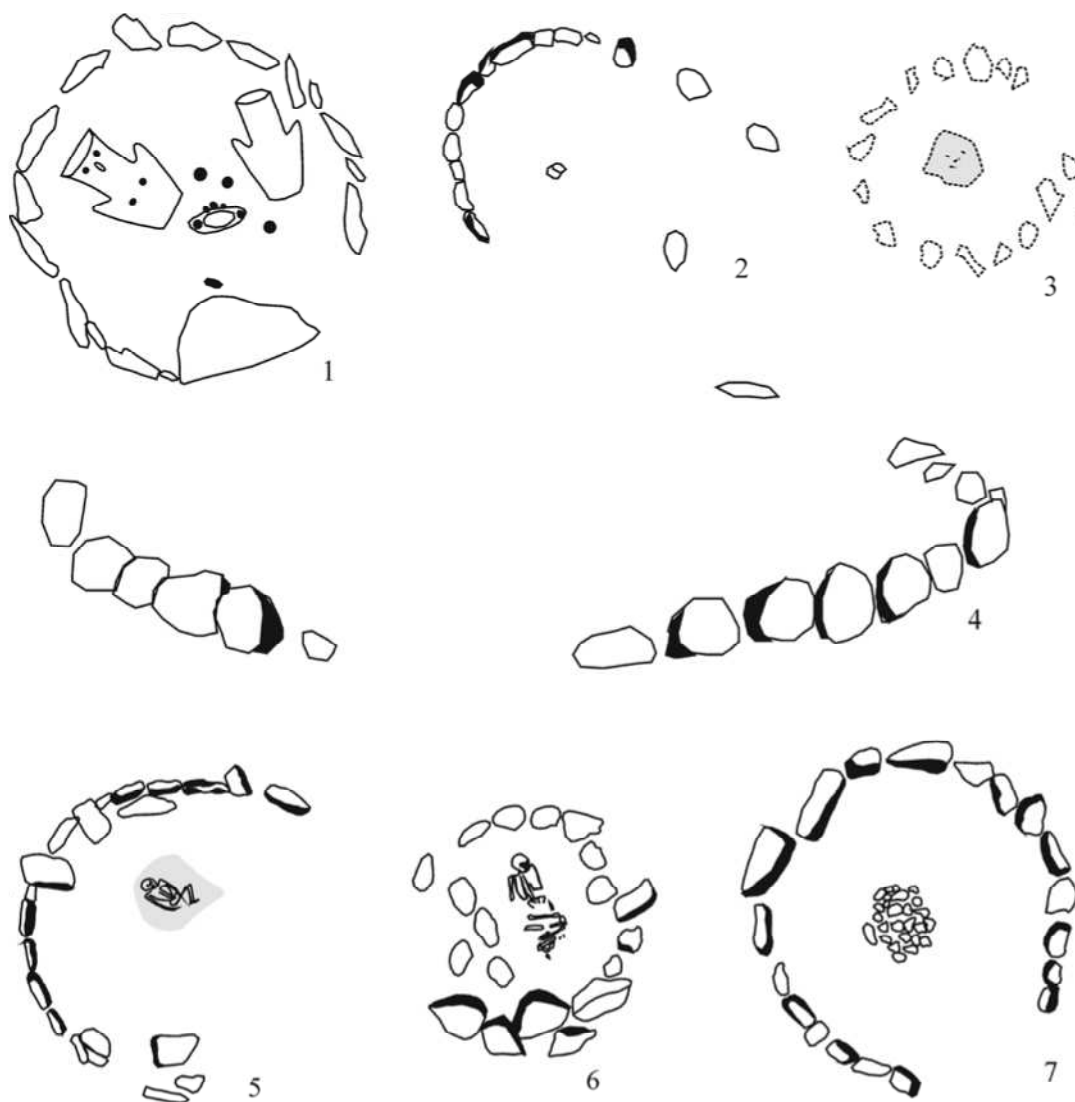

Obr. 1. Nitra-Dolné Krškany. Kultový objekt včasnej fázy nitrianskej kultúry. Päť jedincov pochovaných v zásobnicovej jame, prikrytých kostrou muža s končatinami v tzv. žabej polohe (podľa Vladár 2005, 254, obr. 11)

kolonizovanú oblasť. O takomto vývoji svedčí zúžené nálezové prostredie, pozostávajúce len z niekoľkých kurhanových hrobov, niekoľkých špecifických pohrebov a nálezov keramiky s dovtedy neznámou výzdobou (šnúrový ornament, strom života/poznania; obr. 3) pochádzajúcich z neskorobadenského, prípadne starobronzového obdobia (Bátora 2016, obr. 9; Vladár 2005, 249; Wiedermann 2010a; 2010b; 2012). Ďalšie pozoruhodné nálezy, napríklad keramika zdobená šnúrovým ornamentom, lokalizovaná hlavne na samom okraji vnútorných západných, severných a východných Karpát (Budinský-Krička 1967; Machnik et al. 2008a; 2008b; Novotná/Soják 2013; Pavúk 1981; Soják 2001), môžu – predovšetkým v západnej časti tohto územia – súvisieť aj s okruhom kultúry so šnúrovou keramikou⁶.

Počiatkové formy šnúrového ornamentu, ponímané ako prejav jamového fenoménu, majú teda v sledovanom priestore úzke väzby na neskorý vývojový stupeň badenskej kultúry, vo vrstvách ktorej bol naposledy J. Vladárom (2008, 88) zhodnotený ako kultúrno-etnický eurázijský zásah v juhovýchodných oblastiach Slovenského rudohoria (Košice-Barca I, Drevení, Stránska). Doteraz uvedené, ako aj ďalšie nové poznatky z tejto časti severných vnútorných Karpát naznačujú skôr východný pôvod šnúrového ornamentu. Jeho východiskový okruh hľadáme v Čiernomorskej oblasti, v prostredí jamovej kultúry. Tu boli

⁶ V severnom vnútornom karpatskom teritóriu, ležiacom v blízkosti juhozápadného okraja šnúrového komplexu a geograficky zhodnom zhruba s územím dnešného severného Slovenska, nebola doteraz identifikovaná zreteľná sídlisková štruktúra kultúr tohto zoskupenia. Zdá sa teda, že napriek rozmernej sídliskovej oblasti – od Uralu cez južnú Škandináviu, Karpaty a alpské jazerá až po Atlantik – zasiahol sedentarizačný proces šnúrového komplexu vnútorné západokarpatské územie veľmi nevýrazne. No napriek tomu, že je tu reprezentovaný zatiaľ len jedným sídliskom v najzápadnejšej oblasti (Pavúk 1981), má šnúrový ornament v tomto priestore aj staršie zastúpenie. Dokladom toho sú nálezy črepového materiálu, vytriedené z keramickej náplne miestnych prehistorických spoločenstiev (Wiedermann 2010a; 2010b; 2012).

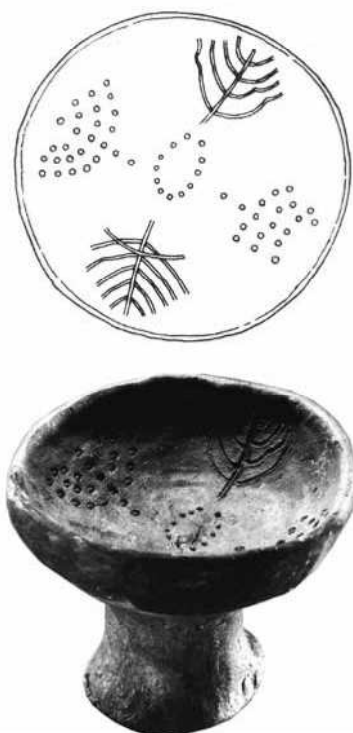

Obr. 2. Hroby s kamenným kruhovým obložením, nazývané v čiernomorskej oblasti kromlech. 1 – Center (Kalicz 1963, 10, fig. 3); 2, 4-7 – Michajlivka (Lagodovska/Šapošnikova/Makarevič 1962, 162, obr. 45); 3 – Krásno (rekonštrukcia podľa popisu O. Krupicu, sprostredkovaného J. Vladárom). Rôzne mierky a orientácie (podľa Wiedermann 2010a, 246, obr. 2)

preskúmané a stratigraficky doložené jeho prastaré formy (Lagodovska/Šapošnikova/Makarevič 1962, obr. 4-18). Genetické stopy však môžu viesť ešte podstatne ďalej (Wiedermann 2010a, 245). Vo východnej Ázii sú známe vyspelé keramické výrobky zdobené odtlačkami i plastickými šnúrovými prvkami z obdobia longhanskej, ale predovšetkým zo strednej a neskoršej fázy džomónskej kultúry⁷.

Napokon, ako na konkrétnych nálezoch už niekoľkokrát poukázal i J. Vladár (1983, 15; 2005, 255; 2006, 262), J. Vladár a J. Lichardus (1996, 55) a J. Bátora (2006) a bolo konštatované aj v predchádzajúcich pasážach tohto textu, vnútorný západokarpatský priestor bol nepochybne dlhodobo v kontakte so severopontickou a kaukazskou oblasťou. Na základe rôznych faktorov (obchodné, dobyvačné, klimatické, migračné a pod.) sa tu eurázijské prvky zviditeľňovali aj fundamentálne. Najskôr v juhovýchodnom priestore západných Karpát (Nevizánsky 1999, 85) a postupne aj ďalej na západ a sever, predovšetkým v kultovej sfére autochtónnych neskorobadenských a postbadenských spoločenstiev.

⁷ Otázky vzdalenej východnej genézy šnúrového ornamentu sú otvorenou fikciou, jednou z alternatív a budú predmetom ďalšieho bádania.

Obr. 3. Vítkovce, okr. Spišská Nová Ves. Miska na nôžke so štylizovaným dekórom stromu života (podľa Vladár 2008, 82, obr. 6)

Ako už bolo naznačené, za objavením sa náznakov mohylového pochovávanía, špecifických prvkov v pohrebnom ríte a raných foriem šnúrového ornamentu v neskorobadenskom milieu severného vnútrokarpatského podhoria, vidíme prvé difúzne ohlasy sveta kultúry jamového ľudu, ktorý sa od polovice 3. tisícročia (v rámci tradičnej chronológie slovenskej archeológie) postupne nasúva do dolnodunajského teritória. V čoraz väčšej miere sa tam objavujú hroby, resp. pohrebiská aj s okrovou depozíciou a s mohylovými násypmi (kurhany) zjavne zakarpatského charakteru. Prekrývajú staršie osídlenie (Gumelnița/Stoicani-Alden). Viditeľné je aj spojenie s kultúrou Cernavoda I, ale aj so vzdialenou kultúrnou oblasťou Prutu (*Frînculeasa/Preda/Heyd 2015, 80*). Primárne hroby pod mohylami s rôznym uložením zosnulého (natiahnutá poloha na chrbte s pokrčenými nohami alebo so skrčenými na boku, zvyčajne orientované Z – V, nechýba ani vrstva okru, kožušiny a rôzne tkaniny na stenách a dne komory vytvorenej z drevených trámov), ale často aj so sekundárnymi hrobmi zahĺbenými v plášti mohyly, sú lokalizované a skúmané vo východných a južných vnútorných Karpatoch (Bulharsko, Rumunsko, Srbsko a Maďarsko). Ich typovo-chronologické analýzy, založené často len na diskutabilných detailoch sú veľmi minuciózne.

Ľud jamovej kultúry, prezentovaný v súčasnosti tisícami mohylových hrobov, našiel v juhovýchodnej Európe svoj difúzny i migračný priestor – európsku

oikumenu. Pomerne koncentrovaná imigrácia, označovaná aj ako masívna⁸, predovšetkým v teritóriách dolného Dunaja a hornej Tisy sa stala v posledných desaťročiach predmetom záujmu mnohých bádateľov⁹. Z minulosti sú známe snahy explikovať tento fenomén formálne ako stepnú inváziu, resp. kruhovú migráciu (*Antony 2007; Gimbutas 1973; 1977; 1980; 1981*). S rozvíjajúcou sa súčasnou metodikou sú známe snahy skúmať túto problematiku pomocou IT postupov, rôznych analýz pohrebného rítu, stratigrafie, C14 dát, AMS dát, a pod., prístupmi, vedúcimi často k menej prehľadnej detailizácii či atomizácii prameňov. Ľud jamovej kultúry s pomerne koncentrovaným osídlením v osi rovín dolného Dunaja, tvoril na konci starého praveku otvorené európske spoločenstvo, ktorého interakcie s dlhodobo prežívajúcimi stredoeurópskymi autochtónmi predstavujú mimoriadne pozoruhodný bádateľský priestor.

... Z PONTSKÝCH STEPÍ (migrácia/difúzia/imigrácia/akulturácia/personalizácia)

Pri skúmaní jamovej kultúry vo vnútornom severokarpatskom priestore nemožno minimálne z environmentálneho hľadiska nespomenúť jej genetické – severopontické prostredie. Už *N. Y. Merpert (1968, obr. 1)* a *J. Rassamakin (2003, obr. 4)* vytvorili model viacerých oblastí, resp. envirovariantov jamovej kultúry, osídľujúcej rôzne stepné a lesostepné oblasti pontického teritória medzi Uralom a Dunajom. Genetický podiel na vzniku jamovej kultúry sa pripisuje tzv. Repin kultúre a tiež skupine post-Stoga (*Rassamakin 1995; 2013*). Transformácia¹⁰, ktorá sa odohrala v tejto kultúrnohistorickej oblasti jamovej kultúry

⁸ *Haak et al. 2015*: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.693.1569&rep=rep1&type=pdf>

⁹ Z posledných meritórnych prác napr. *Gerling 2012; Heyd 2011; Rassamakin 2013*.

¹⁰ Transformácia neskoroneolitického kultúrneho systému a sfornovanie kultúrnohistorickej oblasti jamovej kultúry boli definované *N. Y. Merpertom (Merpert 1968, 6-8)* ako nový systém staršej doby bronzovej (3000/2900- /242/

na sklonku eneolitu, mala súvisieť s ekologickými zmenami, s postupnou degradáciou poľnohospodárstva a vývinom pohyblivých foriem chovu, a s tým spojeným novým obsahom materiálnej kultúry. V popredí zmien a v pozadí difúzneho procesu azda stála kríza roľníckych pospolitostí (Cucuteni-Novosvobodnaja), následný vzostup kolesovej dopravy a rôznych foriem pohyblivej pastierskej ekonomiky, adaptujúcej sa na variabilné miestne environmentálne zóny. Pohyblivá zložka ľudu jamovej kultúry napokon prenikla až k dolnému Dunaju a severnej Tise, resp. možnými karpatskými komunikáciami jej skupiny aj do vnútorného západného severokarpatského podhoria.

Nová dolnodunajská a severopotiská oikumena jamovej kultúry nesie odlišné kultúrne prvky ako jej príbuzná východná. Povšimnutiahodným rozdielom je aj výrazne redukovaná hrobová výbava s minimálnymi, viac-menej výnimočnými nálezmi ojedinelých bohatších hrobov (pohreb s vozom z Placidolu; *Panayotov 1989*). Súčasťou hrobového inventára na niektorých lokalitách (Goran-Slatina, Mednikarovo-Iskritsa, Kétegyháza-Törökhalom, Sárretudvari-Örhalom, atď.) sú zriedkavo kamenné sekery, bronzové predmety, zlaté, strieborné a elektrónové vlasové krúžky, koráľkové náhrdelníky vyrobené z rôznych materiálov, perforované zvieracie zuby alebo pazúrik.

V posledných štúdiách o európskej oikumene jamovej kultúry smerujú bádateľské úvahy viac-menej ku skúmaniu jej evolučných zmien. Predpokladaný vývoj, zahrňujúci zhruba tri kultúrne fázy, sa opiera o dostupné rádiokarbonové dáta. Raná fáza by mala byť paralelná s kultúrnohistorickým vývojom v severopontickej oblasti v neskorom eneolite, predovšetkým s kultúrami Nihzne-Mikhailovka, Tripolye C, neskorá Kvityana, Dereivka, Sredni Stog, Post-Mariupol, a ďalej na východe s kultúrami Majkop a Repin, etc. V kontexte s touto fázou sa zdôrazňuje aj silný imigračný potenciál a reminiscencie na severopontický pohrebný rítus (Nihzne-Mikhailovka a Kvityana). Predpokladá sa, že väčšina mohylových hrobov však patrí až do ďalšej už rozvinutej fázy, znamenajúcej hegemonistické postavenie ľudu jamovej kultúry v dolnodunajsko-severopotiskej oblasti. Ako už bolo uvedené, niektoré mohyly prekrývajú sídliská Baden-Coțofeni, pričom keramika týchto kultúr sa vyskytla v kurhanoch jamovej kultúry. Prevládajú mužské (niekedy komorové) hroby, okrová depozícia a časť keramickej výbavy tvoria poháre zdobené šnúrovým ornamentom (predovšetkým v približne súdobej Coțofeni III). Typický pohrebný rítus jamovej kultúry pokračuje aj v ďalšej fáze. Tu sa už uvažuje o možnom vplyve katakombovej kultúry (zosnulí uložení na boku alebo v natiahnutej polohe, podobne ako v prípade sekundárnych hrobov v mohylách), ako to naznačujú výsledky výskumov na niektorých lokalitách (Smeeni, Sudiți, Baldovinești), znamenajúcich azda ústup či koniec jamového fenoménu. Záverečná fáza by mala spadať do obdobia nastupujúcich turbulentných zmien v strednej Európe, do doby rozpadajúcej sa badenskej kultúry a kultúry Coțofeni a doby generovania nástupníckych kultúr, ako napr. Kosihy/Čaka-Makó, Ezero B, kultúra so šnúrovou keramikou, Glina, Schneckenberg, Livezile a pod. (*Frînculeasa/Preda/Heyd 2015, 82, 83*).

Povšimnutiahodným kultúrnym atribútom jamovej kultúry v celom distribučnom priestore je mohyla/kurhan. Svojrázny kult mŕtvych, formálne prezentovaný mohylami – často monumentálnymi kruhovými stavbami, vybudovanými nad komorovým hrobom zosnulého – bol po stáročia dominantnou významovou zložkou mentálneho sveta jamovej kultúry. Štúdiom tohto prvku jamovej kultúry, ako reprezentanta poznávacieho systému, založeného na personálnej podmetovosti, považujeme aktuálne za mimoriadne významné.

2500/2400 BC). Podľa neho (*Merpert 1974, 128-133*), na vznik kultúrnohistorickej oblasti jamovej kultúry mali vplyv tri hlavné faktory: Územie (stepná zóna sa javila ako komplexný faktor pri vývoji mobilných foriem dobytkárstva), hospodársky faktor (základ hospodárskeho systému tvorili nové formy mobilného chovu dobytky), sociálny faktor (vývoj patriarchálnych vzťahov, symbolizovaný predovšetkým kurhanovým pohrebným rítom, vnímaným ako hlavné miesto v novom prostredí). Ukrajinskí bádatelia disponujú rôznymi prístupmi k riešeniu týchto otázok. Zdôrazňuje sa úloha ideologických faktorov pri podobných rituáloch, praktizovaných územne rôznymi skupinami (*Ivanova 2004; 2005; 2006a; 2006b*). D. L. *Teslenko (2006, 30)* preferuje koncepciu kultúrnohistorického regiónu, hoci podstata tejto definície sa v poslednej dobe výrazne zmenila.

Mohyla a mohylníky s veľkou pravdepodobnosťou symbolizovali spojenie minulosti so súčasnosťou. V pontickej oblasti zohrávala azda mohyla aj úlohu personalizovaného monументu, spájajúceho zosnulých predkov so žijúcimi, zosobňovala pamätník jedného rodu, prípadne vlastníckej teritoriality alebo orientačného bodu v krajine. V dunajsko-potiskej oikumene jamovej kultúry však nejestvuje dostatočná hladina poznatkov vypovedajúcich o ich identite či personalite zosnulých (Heyd 2011, 546). V (nielen) súčasnosti predstavujú mohyly/kurhany a celé mohylníky jedinečný charakteristický krajinotvorný prvok – historickú krajinnú štruktúru.

Skorší výskyt mohýl z obdobia pred jamovou kultúrou vo vnútrokarpatskom priestore môže súvisieť s už spomínanými transteritoriálnymi výmennými kontaktmi. Odraz východných vplyvov nemožno vylúčiť už na pozadí okrových depozícií v hrobách tizapolgárskej kultúry (Andel 1958, 42; Šiška 1964, 340), mohylách bodrogeresturskej kultúry (Mureşului), ako aj na bolerázskych a badenských mohylách na podstatne južnejšie položených lokalitách vo Veľkej Dunajskej nížine (Heyd 2011, 544). Primárne atribúty stepných spoločenstiev sa v západokarpatskom prostredí objavujú v období na konci 4. tisícročia, podstatne skôr pred difúziou ľudu jamovej kultúry.

Kto bol teda nositeľom stepných atribútov (mohyla, oker, žabia poloha, šnúrový ornament, motív stromu života/poznania a pod.), objavujúcich sa v kultúrnom milieue autochtónov v severnom vnútrokarpatskom priestore v „protojamovom“ a jamovom období neskoršieho rozsiahlejšieho kultúrneho komplexu jamovej kultúry? V dobe pred migráciou spomenutého ľudu možno na základe sporých prameňov predpokladať len pozvoľný difúzny pohyb skupín stepného ľudu z východu do vnútorných Karpát. Prostredníctvom stáročia známych a frekventovaných karpatských komunikácií, bol najpravdepodobnejšie motivovaný výmenou alebo raným transhumančným sťahovaním. Tento prvotný pohyb (latentná difúzia) jednotlivcov alebo skupín so stepným kódom cez Karpaty na západ, však nemožno nazvať migráciou.

Samotný pojem migrácie vnímame tradične ako mechanizmus premiestňovania sa jednotlivcov alebo skupín v geografickom priestore a pojem difúzie zjednodušene ako teritoriálny rozptyl kultúry. Rovnako tradične v duchu súčasnej terminológie chápeme a aplikujeme do európskej prehistórie aj ďalšie pojmy súvisiace s touto priestorovou mobilitou, akými sú: emigrácia (vysťahovalectvo) a imigrácia (pristťahovalectvo). Pojem migrácie/difúzie (ďalej len migrácia) však nevnímame v tradičnom kultúrnohistorickom modeli ako premiestňovanie sa celých kultúr, etník a na sklonku praveku i národov, ale skôr ako excentrický pohyb/presun rôzne veľkých skupín z pôvodných sídiel. Uvedené pojmy si vyžadujú spresnenie, predovšetkým z hľadiska motivácie presunov, na ktoré mohli vplývať rôzne faktory. Týkajú sa vnútorných a vonkajších aspektov migrácie, t. j., či bolo pristťahovanie dôsledkom vypudenia (vyhnania) z materského teritória, alebo pristťahovanie bolo dôsledkom priťahovania – atraktivity nového teritória¹¹. Obísť nemožno ani už čiastočne naznačený mechanizmus pohybu túlavých skupín (túlavý kód), motivovaných prostým ľudským záujmom hľadania iných svetov. Práve v týchto personalizovaných procesoch, v hľadaní interakcií medzi autochtónmi a imigrantmi, resp. v skúmaní ich archeologických prejavov vidíme meritórny okruh nášho záujmu.

¹¹ E. S. Lee (1966, 47-57) člení faktory migrácie do dvoch základných skupín – pull („priťahovať“) a push („vypudzovať“). Takýto pohľad na migráciu dáva čiastočne stranou aspekt vôle migranta, a do popredia kladie to, či na strane cieľovej krajiny existujú také skutočnosti, ktoré pozitívne pôsobia na migráciu ako isté „lákadlo“ (teda externé vplyvy, ktoré robia cieľovú krajinu atraktívnou pre migranta), alebo na strane krajiny pôvodu jestvujú také skutočnosti, ktoré ho z tejto krajiny vypudzujú (také interné vplyvy, ktoré spôsobujú istú „nepohodlnosť“ v aktuálnej situácii migranta a z pozície nespokojnosti s danou situáciou perspektívne pôsobia v prospech voľby migrácie mimo domovskú krajinu). Za najvplyvnejšie spomedzi push a pull faktorov sú považované ekonomické vplyvy. V archeológii sa diskutuje aj mnohých ďalších otázkach povahy, priestoru, podmienok, štruktúry a všeobecných zásad migrácií, napr. Antony 1990, 895-914.

Skupiny predjamového severopontického stepného ľudu nevstupovali do západokarpatského priestoru ako naznačuje pojem – terra incognita. Práve naopak. Celé územie dolného Dunaja a horného Potisia, ako aj severných vnútorných Karpát bolo kontinuálne obývané od počiatkov neolitu za viac ako dve tisícročia sformovanými autochtónmi – roľníckymi populáciami, ktoré skôr či neskôr integrovali aj predchádzajúce mezolitické spoločenstvá. Aktuálna je teda otázka charakteru vzájomných kontaktov. Na báze uvedených archeologických prameňov predpokladáme, že prvotné zriedkavé a malopčetné skupiny stepného ľudu z východu s odlišnou materiálnou aj duchovnou kultúrou nepredstavovali pre miestne obyvateľstvo bezpečnostnú hrozbu. Inokultúrna atraktivita prinášajúca nové artefakty, impulzy a inovácie, mohla inšpirovať či vyvolať zvýšený záujem autochtónov o výmenu a s tým aj opakované vlny migrantov.

Azda nebudeme ďaleko od reality ak opätovne predpokladáme, že prvotné individuálne alebo skupinové vlny predjamových východných migrantov s „túlavým“ alebo obchodno-výmenným kódom nemožno nazvať migráciou. Boli však overtúrou podstatne turbulentnejších transteritoriálnych pohybov vyúsťujúcich v neskorom eneolite do imigrácie v pravom slova zmysle a napokon do vzniku už uvedenej európskej oikumeny ľudu jamovej kultúry. Táto znásobujúca sa migrácia jamového ľudu na konci tohto kontinuálneho stepného procesu, dobre dokumentovaná množstvom kurhanov na dolnodunajských a hornopotiských nížinách (Heyd 2011, 537), však s veľkou pravdepodobnosťou vyvolala aj vznik novej bezpečnostnej stratégie autochtónov.

DVA SVETY - autochtóni a alochtóni

Vlny jamových alochtónov prechádzajúcich dunajským územím, karpatskými priesmykmi a horskými komunikáciami, pohybujúcich sa azda v riedko (ne)osídlených regiónoch, však okrem napätia a narušenia tradičných lokálnych teritórií, mohli v prostredí dunajských a severokarpatských autochtónov spustiť procesy zásadných kultúrnych zmien. Existenčné ohrozenie starej roľníckej stredoeurópskej civilizácie, ktorá sa oveľa intenzívnejšie po prvýkrát dostáva do tesného kontaktu s iným kultúrnym svetom, mohlo napokon vyústiť do genézy opevnených badenských sídlisk, vznikajúcich vo vnútorných severných Karpatoch na konci stupňa III a na začiatku stupňa IV. Reakciou na novú historickú situáciu bola teda zmena zonácie badenského osídlenia do vyšších, prirodzene chránených a v niektorých prípadoch aj zámerne opevnených polôh.

Zdá sa, že už v staršej fáze klasického stupňa postúpila časť badenského ľudu v severnom vnútornom karpatskom podhorí do výšinných polôh s prirodzenou ochranou (Horváthová 2015a; 2015b, Horváthová/Zastawny 2016), z ktorých niektoré opevnili (priekopa, val, drevo-kamenno-hlinitý múr, palisáda). Predovšetkým fenomenálna skupina nálezísk na Spiši dokumentuje dlhodobé kontinuálne osídlenie (hlavne Veľká Lomnica-Burchbrich a Žehra-Dreveník, zaznamenané sú však aj ďalšie, napr. Dolný Smokovec-Pod Lesom, Tatranská Polianka-Žltá stena, Hrabušice-Prielom Hornádu, Jamník-Nad skalami a Kobulia hora, Kurimany-Za lesíkom, a Letanovce-Uhrík). Pozoruhodné je aj zoskupenie podobných sídlisk v oblasti Gemera (Stránska, Rimanská Sobota-Vyšná Pokoradz), Liptova (Bešeňová-Záskalie, Liptovská Slielnica-Havránok, Lúčky-Nad vodopádom) a Šariša (Brestov-Kolejová, Terňa-Lysá stráž, Veľký Šariš-Šarišský hrad a Dúbrava). V Košickej kotline sú zatiaľ lokalizované dve polohy, jedna v katastri obce Zádiel, druhá v Nižnej Myšly-Skalke a vo Východoslovenskej nížine v polohách Hrčel-Baňa, Streda nad Bodrogom-Bakhegy, Somotor-Vrch, Ladmovce (dve polohy), Svätuška-Plešivec a Zemplínske Hradište-Várdomb. So zmenami zonácie badenského osídlenia nepochybne súvisí aj využívanie jaskýň (Horváthová 2010, 28, 29; Soják 2007, 36, 37). Ku gemersko-liptovsko-spišsko-východoslovenským výšinným a opevneným osadám možno priradiť aj výšinnú opevnenú osadu Zvolen-Pustý hrad, Dolný hrad (Beljak a kol. 2014, 80-98) a Hrádok Lieskovec vo Zvolenskej kotline (Malček 2013) a badenskú osadu

v Nitrianskom Hrádku-Zámečku. Jej obyvatelia pravdepodobne sekundárne využili staršie fortifikácie, keďže objekty z mladšej fázy badenskej kultúry tu rešpektovali staršie lengyel-ské priekopy (*Němejcová-Pavůková/Šiška 1970, 193*).

Proces zmien v sídliskovej stratégii mlado a neskoro badenského ľudu v horských pásmach severných vnútorných Karpát mohol súvisieť s tlakom nástupníckych postbadenských kultúrnych skupín z juhu. Povedľa bošáckej kultúry, kultúry Kosihy-Čaka/Makó a kostoláckej kultúry, zrejme prekročili neskôr svoju severnú oikumenu až ku Karpatom aj skupiny Somogyvár-Vinkovici (*Nevizánsky 2001, 27*). Akulturácia sa prejavila badateľnou heterogenitou materiálnej kultúry na viacerých prikarpatských mlado- a neskoroeneolitických sídliskách (*Horváthová 2010, 93; Malček 2013, 119; Wiedermann 2013, 36*). Predpokladáme, že heterogénne kultúrne prejavy, identifikované v materiálnej náplni severných vnútrokarpatských autochtónov (neskorobadenské výšinné aj opevnené sídliská s prvkami skupiny Viss, Ózd a kultúry Coțofeni, spolu aj s výskytom keramiky zdobenej šnúrovým ornamentom a sídliská bošáckej kultúry s prvkami jevišovickej kultúry a kultúry guľovitých amfor) a ďalšie interkultúrne prvky mohli byť dôsledkom pomerne turbulentnej situácie a pozadí migračných pohybov jamovej kultúry, smerujúcich postupne z dolného do stredného Dunaja a severného Potisia.

V širšom slova zmysle sa teda mohla gradácia osídlenia ľudu jamovej kultúry podieľať na interkultúrnych procesoch cotofenizácie (badenskej) a badenizácie (Coțofeni) a na samom konci aj na úplnom rozpade – atomizácii badenského kultúrneho sveta. Rozpadu a vyčleneniu sa nových kultúrnych jednotiek v severokarpatskom vnútornom prostredí predchádzal s najväčšou pravdepodobnosťou zrod multikultúrnych spoločenstiev, dobre rozpoznatelných na viacerých lokalitách (Veľká Lomnica-Burchbrich – vzťahy s pleszowsko-zeslavickou skupinou, skupinou Ózd-Piliny, bošácko-kostoláckym okruhom, kultúrou s lievikovitými pohármi, keramika s výzdobou šnúry a tiež s doznievajúcou jevišovickou a řivnáčskou kultúrou; Zemplínske Kopčany – kumulácia vplyvov skupín Viss, Ózd, kultúry lievikovitých pohárov, prípadne prvkov kultúry Coțofeni a keramika s výzdobou šnúry), ktorých heterogenitu mohli zdieľať aj formujúce sa následné postbadenské spoločenstvá v západných vnútorných Karpatoch (*Horváthová 2010, 93; Novotná/Soják 2013, 95-103; Wiedermann 2010a; 2010b; 2012; 2013, 36, 37*).

Naše záverečné poznámky o spoločenstve ľudu jamovej kultúry z pohľadu interakcií s autochtónmi, sídliačimi v severných vnútorných Karpatoch a priľahlých podkarpatských nížinách, smerujú k ďalším úvahám o možných kultúrno-sociálnych dopadoch migrácie. Trend budovať sídla na vyšších polohách a často aj opevnených, môže znamenať, že rozptýlené konzervatívne a uzatvorené vnútrokarpatské (budovanie opevnených sídiel v tomto období je však známe aj z dolného Dunaja z oblasti vučedolskej kultúry; *Tasić 1995a*) autochtónne neskorobadenské a postbadenské spoločenstvá (rody) s doznievajúcou matrilinearitou, orientované na jednoduché roľníctvo kombinované s lovom a zberom, len relatívne pozvoľne prijímali nové kultúrne impulzy. Dialo sa tak najmä vtedy, keď po stáročiach skupinového prúdenia severopontického ľudu do severných vnútorných Karpát viac-menej na báze výmeny tovarov, nastala zásadná zmena v jeho intenzite a forme. Predpokladáme, že migrácia ľudu jamovej kultúry v sústredenejšej a masívnejšej podobe s dlhodobou fyzickou prítomnosťou a priamou územnou kolonizáciou, vyvolala najskôr obranný efekt vedúci k regionalizmu – relatívne lokálnej uzatvorenosti autochtónov a postupnému sformovaniu heterospoločenstiev. Ich relácie s imigrantmi, ktoré sú napokon aj archeologicky postrehnuteľné, mohli v severokarpatskom vnútornom priestore nadobudnúť rôznu regionálnu intenzitu, vyúsťujúcu napokon do rozpadu badenského sveta a genézy následníckych kultúrno-historických celkov (neskoroeneolitický kultúrny komplex).

Vylúčiť teda nemožno, že práve iný svet imigrantov, reprezentovaný stepnou epistémou indoeurópskych populácií jamovej kultúry¹², mohol byť impulzom nielen k zásadnejšej kultúrnej zmene starého sveta severokarpatských autochtónov, ale paralelne aj k výraznej sociálnej premene na patriarchálnu spoločnosť. Migrujúce stepné spoločenstvá s dobre prepracovanou patriarchálnou organizáciou boli vitálnymi dobyvateľmi, ako na to poukazuje situácia v mediteránnej oblasti v dobe bronzovej (Sintašta-Mykény). Súčasne zároveň dochádzalo aj k výrazným zmenám v náboženských predstavách autochtónov, ktorých odraz v reálnom živote možno hľadať v postupnom zániku antropomorfnej plastiky a v preferencii stvárňovania rohatých figúrok, zoomorfných nádob a zoomorfnej plastiky nielen vo vnútrokarpatskom priestore, ale aj v okolitých kultúrach (Javorský 1997; Malček 2010; Nevizánsky 2009; Novotná/Soják 2013, 129; Patay 1999; Pleslová 1978, 257 n; Ruttkay 2001 a.i.). Novým spôsobom obživy so základom v orbe pomocou ťažných zvierat a chovom stád sa v náboženskej sfére vnútrokarpatských spoločenstiev stal – podobne ako vo výrazne maskulinnej spoločnosti jamového ľudu – dominujúci kult hovädzieho dobytku. Završenie celého radu sociálnych zmien na konci eneolitu viedlo v konečnom dôsledku k zásadnejšiemu multifunkčnému postaveniu muža (oráč, metalurg a kováč, šaman, bojovník).

ZÁVER

Severokarpatský vnútorný región sa v poslednej tretine 3. tisícročia stal hraničnou súčasťou veľkých pohybov rôznych spoločenstiev, ktorých jednou zložkou bol aj ľud jamovej kultúry. Dialo sa tak v dobe po postupnom rozpade badenského sveta, ktorý načas oslabil už jestvujúce kontakty s východom. Etnické pohyby vyústili do svojrázneho kultúrneho vývoja, nových kultúrnych fenoménov, odzrkadľujúcich kontakty s balkánsko-anatolskou, ale najmä východoeurópskou oblasťou i domácimi kultúrami (Vladár 2005, 255). Na samom konci eneolitu sa imigranti plne adaptovali do kultúrneho severokarpatského milieua stali sa jednou z genetických zložiek kultúr staršej doby bronzovej. Ich badateľné stopy, predovšetkým na keramike a v pohrebnom ríte možno identifikovať v raných fázach nitrianskej a koštianskej kultúry (Březinová 2005, 33, 41, obr. 4:2, 3; Ruttkay 2005, 59; Točík 1963).

Pôvod východoeurópskych atribútov, objavujúcich sa vo vnútorných severných Karpatoch na prelome staršieho a mladšieho praveku treba hľadať v oblasti vyspelých kaukazských a severopontických civilizačných centier. Územie Kaukazu tvorilo aj vtedy významný kultúrny most medzi predoázijskými civilizáciami a východnou Európou. Práve na Kaukaze vznikla na prelome 3. a 2. tisícročia pred n. l. civilizácia, s ktorou treba spájať neskôr i začiatok doby bronzovej v severných Karpatoch (Kušnareva/Markovič 1994, 158 nn; Munčajev 1975, 80 nn; Vladár 2005, 253). V tejto historickej epoche prichádzajú zo severu – zrejme z nadčiernomorských oblastí – aj na územie Grécka nové etnické spoločenstvá a spolu s autochtónmi sa podieľajú na genéze mykénskej kultúry a rozvoji najstaršej antickej/starogréckej civilizácie na našom kontinente. Súčasne osídľujú Chetití Anatóliu – územie dnešného centrálneho Turecka (Lichardus/Vladár 1996, 50-93).

Zdá sa, že do rámca etnických pohybov nielen z východu, ale aj zo západu (Bátora/Marková/Vladár 2003; Vladár 1976), vrcholiacich okolo polovice 15. stor. pred Kr., po ktorej nastupujú v strednej Európe na dejinnú scénu mohylové kultúry, zapadá aj unikátny nález železného predmetu, vyrobeného metalurgicky v kultovom stredisku otomanskej kultúry v Gánovciach pri Poprade (Furmánek 2000, 153 nn; Furmánek/Vladár 2003, 64, 65; Vlček/Hájek 1963). Železný artefakt, datovaný na základe rádiokarbonovej analýzy do 1465 ± 35 rokov pred Kr. bol pôvodne považovaný za import z Anatólie (Vlček/Hájek 1963) ovládaney vtedy Chetitmi. Najnovšie výskumy však poukazujú aj na iný možný pôvod. Na pohrebiskách

¹² Pod epistémou rozumieme osobitý kultúrny kód, rámcové vnímanie sveta, osnovu, usporiadanie, poriadok, ako i spontánnu štruktúru myslenia prehistorického spoločenstva symbolizovaného v tomto prípade šnúrovým ornamentom (Wiedermann 2010a, 251).

jamovej kultúry vo východoeurópskej oblasti sa totiž výrobky zo železa stále častejšie objavujú už v 3., resp. na prelome 3. a 2. tisícročia¹³. Za významný nález možno považovať bimetrickú sekeru z Orenburgu datovanú do 3. tisícročia s rukoväťou z medi a pracovnou časťou zo železa (Grigoriev 2015, 701; Koryakova/Epimakhov 2007, 189, obr. 5: 1; Terekhova 1997)¹⁴.

O dobe mnohých paradoxov, zvrátov, multietnických pohybov a medzikultúrnych procesov na prelome staršieho a mladšieho praveku pribudnú v budúcnosti nepochybne nové poznatky, potvrdzujúce významnú ingerenciu ľudu jamovej kultúry na tvorbe základu a ďalšom vývoji európskej civilizácie. Zaiste sa tak stane aj v severnom podkarpatskom teritóriu, ktoré v tomto turbulentnom období nepodliehalo zásadnejším expanzívnym vlnám, absorbovalo však mnohopočetné kultúrne impulzy vtedajšieho sveta a až do nástupu mohylových kultúr si uchovávalo svojský autochtónny ráz.

LITERATÚRA

- Andel 1958* – K. Andel: Pohrebisko z doby medenej v Tibave. *Slovenská archeológia* 6/1, 1958, 39-49.
- Antony 1990* – D. W. Antony: Migration in Archaeology: the baby and the Bathwater. *American Anthropologist, New Series, Vol. 92, No. 4 (Dec., 1990)*, 895-914.
- Antony 2007* – D. W. Antony: The horse, the Wheel and language. How Bronze-Age riders from the Eurasian steppes shaped the modern world. Princeton-Oxford 2007, 568 p.
- Bátora 2006* – J. Bátora: Štúdie ku komunikácii medzi strednou a východnou Európou v dobe bronzovej. Bratislava 2006, 315 s.
- Bátora 2016* – J. Bátora: The Question of the Presence of the Yamnaya and Catacomb Culture in the Area of the middle Danube and North Carpathians. In: A. Zanoci/E. Kaiser/M. Kashuba/E. Ibitser/M. Bat (eds.): *Mensch, Kultur und Gesellschaft von der Kupferzeit bis zur frühen Eisenzeit im Nördlichen Eurasien. Beiträge zu Ehren zum 60. Geburtstag von Eugen Sava*. Chisonau 2016, 103-115.
- Bátora/Marková/Vladár 2003* – J. Bátora/K. Marková/J. Vladár: Die Glockenbecher Kultur im Kontext der kulturhistorischen Entwicklung in der Südwestslowakei. In: J. Szabeszuk/M. Szmyt (eds.): *The Northeast Frontier of Bell Beakers*. BAR 2003, 255-264.
- Beljak a kol. 2014* – J. Beljak a kol.: Pustý hrad vo Zvolene, Dolný hrad 2009 – 2014. Nitra-Zvolen 2014, 372 s.
- Březinová 2005* – G. Březinová: Nitra v bronzovej a železnej dobe. In: M. Ruttkay (ed.): *Dávne dejiny Nitry a okolia*. Nitra 2005, 33-44.
- Budinský-Krička 1967* – V Budinský-Krička: Východoslovenské mohyly. *Slovenská archeológia* 15/2, 1967, 352-355.
- De Blij/Murphy 1999* – H. J. De Blij/A. B. Murphy: *Human Geography: Culture, Society and Space*. New York 1999, 380 p.
- Frînculeasa/Preda/Heyd 2015* – A. Frînculeasa/B. Preda/V. Heyd: Pit-Graves, Yamnaya and Kurgans along the Lower Danube: Disentangling IVth and IIIrd Millennium BC Burial Customs, Equipment and Chronology. *Praehistorische Zeitschrift* 90, 2015, 45-113.

¹³ Za informácie o výskyte železných predmetov v oblasti jamovej kultúry ďakujeme aj R. M. Munčajejovi.

¹⁴ Objektom osobitného záujmu sú najmä železné predmety z mohýl jamovej kultúry z Orenburgu, datované do 3. tisícročia. Ide napr. o dláto a bimetrickú sekeru s rukoväťou z medi a železnou pracovnou časťou. Ich mikroskopická expertíza potvrdila meteoritické železo, ktorého výskyt možno synchronizovať s komplexom Afanasievo na južnej Sibíri. Zrudnenie tu zastupujú takmer výhradne oxidované rudy, výsledkom tavenia ktorých nemôže byť redukované železo, osobitne v ranom období. Väčšia časť raných predmetov zo železa z východnej Európy (s výnimkou jamovej kultúry), vrátane tých, ktoré obsahujú nikel, nie je meteorického ale hutníckeho pôvodu. Existujú vážne dôvody prijať tvrdenie, že železo na ich výrobu bolo vedľajším produktom pri tavení medenej rudy. Nestabilita výroby železa v ranom období zrejme spôsobila jeho vzácnosť a vysoké náklady. Rastúca ťažba sulfidovej rudy tiež viedla k postupnému nárastu množstva železných predmetov. Na základe toho však ešte nemožno hovoriť o počiatku železnej metalurgie.

- Furmánek 2000* – V. Furmánek: Eine Eisensichel aus Gánovce. Zur Interpretation des ältesten Eisengegenstandes in Mitteleuropa. *Prähistorische Zeitschrift* 75, 2000, 153-160.
- Furmánek/Vladár 2003* – V. Furmánek/J. Vladár: Náboženské predstavy ľudstva doby bronzovej na Slovensku. *Studia Historica Nitriensia* 11, 2003, 63-81.
- Gerling 2012* – C. Gerling and all.: Immigration and transhumance in the Early Bronze Age Carpathian Basin: the occupants of a kurgan. *Antiquity* 86, 2012, 109-111.
- Gimbutas 1973* – M. Gimbutas: The Beginning of the Bronze Age in Europe and the Indo-Europeans 3500-2500 B.C. *The Journal of Indo-European Studies* 1, 1973, 163-214
- Gimbutas 1977* – M. Gimbutas: The first wave if Eurasian steppe pastoralists into Copper Age Europe. *The Journal of Indo-European Studies* 5, 1977, 277-338.
- Gimbutas 1980* – M. Gimbutas: The Kurgan wave #2 (c. 3400-3200 B.C.) into Europe and following transformation of culture. *The Journal of Indo-European Studies* 8, 1980, 273-315.
- Gimbutas 1981* – M. Gimbutas: The three waves of the Kurgan people into Old Europe, 4500-2500 B.C. In: R. Menk/A. Gallay (eds.): *Anthropologie et archéologie: le cas des premiers âges des Métaux. Actes du Symposium de Sils-Maria, 25-30 septembre 1978. Archives suisses d'anthropologie générale* 43/2, 1981, 113-137.
- Grigoriev 2015* – S. Grigoriev: *Metallurgical production in northern Eurasia in the Bronze Age*. Oxford 2015, 831 p.
- Häusler 1976* – A. Häusler: *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Ural und Dnepr*. Berlin 1974, 290 S.
- Heyd 2011* – V. Heyd: Yamnaya Groups and Tumuli west of the Black Sea. In: E. Borgna/S. Müller Celka (eds.): *Ancestral Landscapes. TMO 58*, Lyon 2011, 536-555.
- Horváthová 2010* – E. Horváthová: Osídlenie badenskej kultúry na slovenskom území severného Potisia. Nitra 2010, 236 s.
- Horváthová 2015a* – E. Horváthová: New data to the cognition of the Baden culture settlement in Prešov (north-eastern Slovakia, Šariš). In: M. Nowak/A. Zastawny (eds.): *The Baden Culture around the Western Carpathians*. Krakow 2015, 381-394.
- Horváthová 2015b* – E. Horváthová: The current state of research on hte Baden culture at Slovakian areas in the northern basin of the Tisza river. In: M. Nowak/A. Zastawny (eds.): *The Baden Culture around the Western Carpathians*. Krakow 2015, 151-174.
- Horváthová/Zastawny 2016* – E. Horváthová/A. Zastawny: *Rádiouhlíkové datovanie lokalít badenskej kultúry z územia Slovenska. Archeológia ve středních Čechách* 20, 2016, 959-966.
- Ivanova 2004* – S. V. Ivanova: Yamna kul'turno-istorichna oblast': sutnist' fenomenu [The Phenomenon of Pit Grave Cultural and Historical Region]. *Arkheologiya* 3, 2004, 82-94.
- Ivanova 2005* – S. V. Ivanova: Paradoks kul'tury: yamnaya kul'turno-istoricheskaya obshchnost' [Yamna Cultural-Historical Community as a Paradox of Culture]. *Materialy ta doslidzheniya z arkheologiyi Skhidnoï Evropi* 4, 2005, 114-126.
- Ivanova 2006a* – S. V. Ivanova: Yamnaya kul'turno-istoricheskaya obshchnost': problemy formirovaniya v svete radiouglerodnogo datirovaniya [Pit-Grave Cultural and Historical Community: Problems of Formation in the Light of Radiocarbon Dating]. *Rossiiskaya Arkheologiya* 2, 2006, 113-120.
- Ivanova 2006b* – S. V. Ivanova: O kontseptsii vostochnogo proiskhozhdeniya yamnoï kul'turno-istoricheskoi obshchnosti [Concerning a Conception of the Eastern Origin of the Pit Grave Cultural and Historical Community]. *Voprosy arkheologii Povolzhya* 4, 2006, 203-208.
- Javorský 1997* – F. Javorský: Výskum na akropole Hradisko I. pri Smižanoch. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1995, 1997*, 101, 102.
- Kalicz 1963* – N. Kalicz: *Die Pécelér (Badener) Kultur und Anatolien*. Budapest 1963, 371 S.
- Koryakova/Epimakhov 2007* – L. Koryakova/A. V. Epimakhov: *The Urals and Western Siberia in the Bronze and Iron Ages*. New York 2007, 373 p.
- Kušnareva/Markovič 1994* – K. X Kušnareva/V. I. Markovič (eds.): *Epocha Srednej Azii*. Moskva 1994.

- Lagodovská/Šapošnikova/Makarevič 1962* – O. F. Lagodovska/O. G. Šapošnikova/M. L. Makarevič: Michajlivske poselennja. Kyjiv 1962.
- Lee 1966* – E. S. Lee: A theory of migration. *Demography* 3, 1966, 47-57.
- Lichardus/Vladár 1996* – J. Lichardus/J. Vladár: Karpatenbecken-Sintašta-Mykene. Ein Beitrag zur Definition der Bronzezeit als historischer Epoche. *Slovenská archeológia* 44/1, 1996, 25-93.
- Machnik et al. 2008a* – J. Machnik/H. Máčalová/K. Tunia /P. Jarosz: Kurhan nr.34 kultur ceramiky sznurowej w miejscowości Hankovce, okr. Bardejov, stanowisko 1. In: J. Machnik (ed.): *Archeologia i środkowisko naturalne Bieskidu Niskiego w Karpatach. Część II. Kurimska brázda*. Krakov 2008, 157-183.
- Machnik et al. 2008b* – J. Machnik/H. Máčalová/P. Jarosz/P. Włodarczak: Kurhan nr.2 kultur ceramiky sznurowej w miejscowości Hankovce, okr. Bardejov, stanowisko 1. In: J. Machnik (ed.): *Archeologia i środkowisko naturalne Bieskidu Niskiego w Karpatach. Część II. Kurimska brázda*. Krakov 2008, 193-238.
- Malček 2010* – R. Malček: Zvieracia plastika badenskej kultúry z Lieskovca. *Zborník SNM 104, Archeológia* 20, 2010, 11-15.
- Malček 2013* – R. Malček: Hrádok Lieskovec. Výšinné sídlisko badenskej kultúry. Nitra 2013, 202 s.
- Merpert 1968* – N. Ya. Merpert: Drevnejšaya istoriya naseleniya stepnoí polosy Vostočnoí Evropy (III-nachalo II tys. do n.e.) [Earliest History of the population of the Eastern European Steppe Zone (III-beginning II Mill. BC.)]. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoí stepeni doktora istoricheskikh nauk. Moskva 1968.
- Merpert 1974* – N. Ya. Merpert: Drevnejšie skotovody Volzhsko-Ural'skogo mezhdurech'ya [Earliest cattle-breeder in the Volga- Ural Region]. Moskva 1974.
- Munčajev 1975* – R. M. Munčajev: Kavkaz na zare bronzovogo veka. Moskva 1975, 413 p.
- Nevizánsky 1999* – G. Nevizánsky: Novšie výskumy sídlisk Ľudu badenskej kultúry na južnom Slovensku. *Slovenská archeológia* 47/1, 1999, 67-89.
- Nevizánsky 2001* – G. Nevizánsky: Príspevok k mladšiemu stupňu Makó (Kosihy)-Čaka na juhozápadnom Slovensku. *Slovenská archeológia* 49/1, 2001, 19-38.
- Nevizánsky 2009* – G. Nevizánsky: Zvieracia plastika badenskej kultúry zo Stránskej. *Zborník SNM 103, Archeológia* 19, 2009, 17-36.
- Němejcová-Pavúková/Šiška 1970* – V. Němejcová-Pavúková/S. Šiška: Klasická fáza kultúry s kanelovanou keramikou. In: A. Točík (ed.): *Slovensko v mladšej dobe kamennej*. Bratislava 1970, 192-206.
- Novotná 1987* – M. Novotná: Die Kultur der ostslowakischen Hügelgräber und ihre Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. In: D. Srejović/N. Tasić (eds.): *Hügelgräberbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolithischen Periode. Internationales Symposium Donji Milanovac 1985*. Beograd 1987, 91-97.
- Novotná/Paulík 1989* – M. Novotná/J. Paulík: Neskoroeneolitická mohyla v Šuranoch, okr. Nové Zámky. *Archeologické Rozhledy* 41, 1989, 368-78
- Novotná/Soják 2013* – M. Novotná/M. Soják: Veľká Lomnica-Burchbrich. Urzeitliches Dorf unter den Hohen Tatra. Nitra 2013, 260 S.
- Panayotov 1989* – I. Panayotov: Jamnata kultura v balgarskite zemi/Pit-Grave Culture in the Bulgarian Lands. Sofia 1989.
- Pavúk 1981* – J. Pavúk: Die ersten Siedlungsfunde der Gruppe Chłopice-Veselé aus der Slowakei. *Slovenská archeológia* 29/1, 1981, 163-175.
- Patay 1999* – P. Patay: A badeni kultura Ózd-Piliny csoportjának magyaslati telepei. *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 37, 1999, 45-56.
- Pleslová 1978* – E. Plesková: Řivnáčská kultura. In: *Pravékové dějiny Čech*. Praha 1978, 253-259.
- Rassamakin 1995* – Y. Rassamakin: Pozdnič eneolit-rannií bronzovií vek stepnogo Prichernomor'ya: problema "skachka" v razvitii drevnikh skotovodov [The Late /250/

- Eneolithic and the Early Bronze Age of the Black Sea Steppe: the Problem of "the Leap" in the Development of Prehistoric Pastoralists]. In: V. S. Bochkarev (red.): Konvergentsiya i divergentsiya v razvitii kul'tur epokhi eneolita-bronzy Srednej i Vostochnoj Evropy. Materialy konferentsii i diskussiya. Sankt-Peterburg 1995, 46-49.
- Rassamakin 2003* – Y. Rassamakin: The Chalcolithic and Early Bronze Age Hydrostrategy in the Black Sea Steppe Area. In: D. Georghiu (ed.): Chalcolithic and Early Bronze Age Hydrostrategies. BAR International Series 1123, Oxford 2003, 57-77.
- Rassamakin 2013* – Y. Rassamakin: From the Late Eneolithic Period to the Early Bronze Age in the Black Sea Steppe: What is the Pit Grave Culture (Late Fourth to Mid-Third Millennium BC)? In: V. Heyd/G. Kulcsár/V. Szeverényi (eds.): Transitions to the Bronze Age. Interregional Interaction and Socio-Cultural Change in the Third Millennium BC Carpathian Basin and Neighbouring Regions. *Archeolingua* 30, Budapest 2013, 113-138.
- Ruttkay 2001* – E. Ruttkay: Jennyberg - eine Boleráz Siedlung in Mödling bei Wien. In: P. Roman (ed.): Cernavodă III-Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau. Symposium Mangalia/Neptun (18.-24. Oktober 1999). Bucureşti 2001, 516-540.
- Ruttkay 2003* – E. Ruttkay: Das endneolithische Hügelgrab von Neusiedl am See, Burgenland. Zweite Vorlage-II.Kulturgeschichtliche Aspekte des Zentralgrabes. In: E. Jerem/P. Raczky (eds.): Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. *Archaeolingua* 15, Budapest 2003, 445-474.
- Ruttkay 2005* – M. Ruttkay: Niektoré nové objavy v Nitre a okolí zo včasného a vrcholného stredoveku. In: M. Ruttkay (ed.): Dávne dejiny Nitry a okolia. Nitra 2005, 55-75.
- Soják 2001* – M. Soják: Sídlišká Ľudu badenskej kultúry na Spiši. In: M. Metlička (ed.): Otázky neolitu a eneolitu našich krajín 2000. Plzeň 2001, 161-190.
- Soják 2007* – M. Soják: Osídlenie spišských jaskýň od praveku po novovek. Nitra 2007, 184 s.
- Šiška 1964* – S. Šiška: Pohrebisko tiszapolgárskej kultúry v Tibave. *Slovenská archeológia* 12/2, 1964, 293-356.
- Tasić 1995* – N. Tasić: Das Modell befestigter Siedlungen der Vučedol-Kultur im Jugoslawischen Donauebiet (Vučedol, Belegiš). In: A. Aspes (ed.): Symposium Settlement patterns the Alps and the Black Sea 5th to 2nd millenium B.C. Memorie Museo Civico Storia Naturale Verona, sezione Scienze dell'omo 4. Verona-Lazise 1992, 111-118.
- Terekhova 1997* – N. N. Terekhova : Rezultaty metallografičeskogo issledovaniya kuznechnykh izdelii predskifskogo i skifskogo vremeni iz pamyatnikov Piatigoty i Checheni. In: S. Dudarev (ed.): Nekotorye voprosy kulturnykh i etnicheskikh svyazey naselenia Severnogo Kavkaza v epokhu pozdney bronz-ranego zheleza. Armavir 1997, 64-70.
- Teslenko 2006* – D. L. Teslenko: Drevneyamnaya kul'turno-istoricheskaya oblast' (k voprosu o sodержanii ponyatiya) [Yamnaya Cultural-Historical Province (to Problem of Contents of Concept)]. *Starozhytnosti stepovogo Prichornomor'ya i Krimu* 13, 2006, 18-34.
- Točík 1963* – A. Točík: K otázke mladého eneolitu na juhozápadnom Slovensku. *Študijné Zvesti AÚ SAV* 11, 1963, 5-22.
- Vladár 1970* – J. Vladár: Zásahy cudzích kultúrnych skupín na území Slovenska. In: A. Točík (ed.): Slovenko v mladšej dobe kamennej. Bratislava 1970, 231-234.
- Vladár 1976* – J. Vladár: Zur Problematik der Glockenbecherkultur im Mitteldonauraum. In: Glockenbechersymposion Oberried 1974. Bussum 1976, 217-229.
- Vladár 1983* – J. Vladár: Dávne kultúry a Slovensko. Bratislava 1983, 125 s.
- Vladár 2005* – J. Vladár: Hľadanie súvislosti dejinného vývoja. *Studia Historica Nitriensia* 12, 2005, 247-261.
- Vladár 2006* – J. Vladár: Eurázijské civilizácie a karpatská oblasť v dobe bronzovej. In: J. Bátora (ed.): Štúdie ku komunikácii medzi strednou a východnou Európou v dobe bronzovej. Bratislava 2006, 261-268.

- Vladár 2008* – J. Vladár: K problematike kultúrnej príslušnosti keramiky so šnúrovou ornamentikou z Košíc-Barce (K nedožitej storočnici Ladislava Hájka). *Studia Historica Nitriensia* 14, 2008, 75-91.
- Vladár 2014* – J. Vladár: Kultové predstavy Ľudstva doby bronzovej a funkcia hlinenej zvieracej plastiky. *Almanach Nitra 2014*, 234-246.
- Vladár/Lichardus 1996* – J. Vladár/J. Lichardus: Karpatenbecken-Sintašta-Mykene. Ein Beitrag zur Definition der Bronzezeit als historische Epoche. *Slovenská archeológia* 44/1, 1996, 25-93.
- Vlček/Hájek 1963* – E. Vlček/L. Hájek: Ritual Well and the Find of an Early Bronze Age Iron Dagger at Gánovce near Poprad (Czechoslovakia). A Pedro Bosch-Gimpera en el septuagésimo aniversario de su nacimiento. *Mexico 1963*, 427-435.
- Wiedermann 1998* – E. Wiedermann: Počiatky medziregionálnych obchodno-výmenných vzťahov v praveku Ponitria. *Studia Historica Nitriensia* 7, 1998, 47-61.
- Wiedermann 2010a* – E. Wiedermann: Šnúrová epistéma – kultúrny kód spletených povrázkov. *Slovenská archeológia* 58/2, 2010, 243-258.
- Wiedermann 2010b* – E. Wiedermann: Idea of Cord. In: J. Šuteková/P. Pavúk/P. Kalábková/B. Kovár (eds.): *Panta Rhei. Studies on the Chronology and Cultural Development of South-Eastern and Central Europe in Earlier Prehistory. Presented to Juraj Pavúk on the Occasion of his 75th Birthday.* *Studia Archaeologica et Mediaevalia. Tomus XI. Bratislavae 2010*, 491-505.
- Wiedermann 2012* – E. Wiedermann: Populácie šnúrového ornamentu v severozápadnom vnútrokarpatskom teritóriu. In: R. Kujovský/V. Mitaš (ed.): *Václav Furmánek a doba bronzová. Zborník k 70. narodeninám. Nitra 2012*, 397-414.
- Wiedermann 2013* – E. Wiedermann: The Prehistoric Multicultural Settlement of Hajná Nová Ves (Slovakia). Cultural-historical, settlement-archaeological and archaeo-environmental contexts in Western Carpathia at the end of the early prehistoric and in the late prehistoric periods. *BAR Archaeopress S2482. Oxford 2013*, 162 p.

Internetové zdroje:

- Srejsvić 2001* – D. Srejsvić: Balkan i Anadolija u srednje i mlađe kameno doba. *Belehrad 2001*.
<http://www.rastko.rs/arheologija/srejsvic/dsrejsvic-anadolija.html>
- Haak et al. 2015* – W. Haak et al.: Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.693.1569&rep=rep1&type=pdf>

RESUMÉ

From the Pontic steppes to the west – to the Carpathian autochthones

In this study, we minimize the formal approach consisting of explanation of artefacts' qualities as a system method to understand the historical development. We retreat from the traditional interpretation of comparative historical analyses whose structure is made of the interconnection between individual elements of material culture without any relationship whatsoever to its creators. We turn away from the strict investigation of history of culture/antiquities by means of the *ad fontes* method. Our effort rather leads to knowing its author/human/community. The depersonalized approach is replaced by an attempt to see inside the primary cognitional system based on the subjectiveness of the human's role in history.

We pay attention mainly to various aspects of socio-cultural phenomena (diffusion, migration, immigration, invasive and acculturation processes) and the extent of eligibility of the *Ex oriente lux* thesis in the world of the populations in the northern, inner western Carpathian territory (Slovakia), the adjacent northern part of the Great Danubian Lowland on the western side of the Carpathians and northern Pontic steppes on the eastern side. At the end of the early prehistory, a stabilized structure of cultures is observable; however, we can recognize rather extensive trans-territorial-diffusional contacts. It is suggested by the archaeological

finds that the eastern light first came in from of gradual (lazy) diffusional-exchanging Linear-Lengyel-Dnepr-Donetsk contacts, mostly on the basis of the lithic industry or raw material.

The lazy expressions of diffusion evolved into evident migration movements at the very end of the Aeneolithic and the beginning of the Bronze Age. Their expansive reflection (especially the corded ornament as a characteristic expression of the civilization) in form of new migration waves (the Pit Grave Culture, Chlopice-Veselé, East Slovakian Tumulus Culture) is visible mainly in the northern Carpathian late Baden communities as well as in the cultures of the Late Aeneolithic cultural complex.

Several attributes of the burial rite (the frog-like position of the body in the burial, stone cromlech and stella, less importantly the tumulus mound and ochre deposition) can be considered the oldest documents of the migration movements with elements of integration of the new Pit Grave Culture people in the northern Carpathian autochthonous communities. The waves of Pit Grave allochtones in the environment of the Danubian and northern Carpathian autochthones could have started a process of changes in the settlement strategy of the early as well as late Baden Culture people in the mountainous zones of the northern inner Carpathians; they could have also caused the formation of a new type of heterocommunities with expressions of acculturation. The world of migrants was an impulse for a more significant cultural change of the northern Carpathian autochthones into a patriarchal society; the change was best visible in the religious sphere, in the rising cattle cult (the gradual extinction of anthropomorphic sculpture and preference of zoomorphic sculpture). The completion of the whole range of social changes at the end of the Aeneolithic eventually led to the more important and multifunctional position of the man (ploughman, metallurgist and blacksmith, shaman, warrior). At the very end of the Aeneolithic, immigrants were fully adapted to the northern Carpathian cultural milieu and became one of the genetic components of the cultures in the early Bronze Age. Their traces, visible mainly in pottery and the burial rite, can be identified in the early phases of the Nitra and Košťany Cultures.

Captions

Figure 1. Nitra-Dolné Krškany. A cultic feature of the early phase of the Nitra Culture. Five individuals buried in a storage pit, covered with a male skeleton with the limbs in the so-called frog-like position (according to *Vladár 2005*, 254, fig. 11)

Figure 2. Burials with circular stone tiling (called cromlech in the territory of the Black Sea). 1 – Center (*Kalicz 1963*, 10, fig. 3); 2, 4-7 – Michajlivka (*Lagodovska/Šapošnikova/Makarevič 1962*, 162, fig. 45); 3 – Krásno (reconstruction according to the description of O. Krupica, mediated by J. Vladár). Various scales and orientations (according to *Wiedermann 2010a*, 246, fig. 2)

Figure 3. Vítkovice, Spišská Nová Ves district. Footed bowl with a stylized decor of the tree of life (according to *Vladár 2008*, 82, fig. 6)

Translated by Viera Tejbusová

prof. PhDr. Jozef Vladár, DrSc.
Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Hodžova 1, 949 21 Nitra, Slovenská republika
Archeologický ústav SAV v Nitre
Akademická 2, 949 21 Nitra, Slovenská republika

prof. PhDr. Egon Wiedermann, CSc.
Katedra muzeológie, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Hodžova 1, 949 21 Nitra, Slovenská republika
ewiedermann@ukf.sk